

С.К.Рысбаев п.и.д., профессор

Окуучунун дил баяны

V - XI кл. окуучулары үчүн

Балага адеп-ыймандык таалим-тарбия берүүдө көркөм сөздүн кудурети чексиз. Окуучунун рухий дүйнөсүн калыптандырууда адабиятты окуп үйрөнүүдөн да кыйла өнүмдүү нерсе - бул өз оюн дилбаянда көркөм чагылдырып берүүгө машыгуу болуп саналат.

Автор бул китепчесинде окуучулардын көркөм дүйнөгө болгон шыгын ойготууга аракет жасайт да, дилбаяндын түрлөрүнө мүнөздөмө берүү менен ага окуучулардын жазуу иштерин үлгү катары сунуш кылат.

ББК. 74. 26

Китенче көптөгөн мугалимдердин суроо-талабы боюнча кайрадан жарык көрүп отурат.

КӨРКӨМ СӨЗ - ЖАШ АДАМДЫН ЖАН АЗЫГЫ

(Кириш сөз ордуна)

Бала өспүрүм курагына келгенде өзүн өзү үлгүлүү алып жүрүүгө, адептик жана турмуштук ой жүгүртүүгө кылган алгачкы аракеттери менен мурдагы курактарынан кыйла айырмаланып калат. Себеби бул куракта жекече физиологиялык да, психологиялык да өзгөчөлүктөргө жараша, айрым, изги, адамкерчилик сапаттарга умтулуу менен жүрүм-туруму жолдошторуна, башка улуу адамдарга жасаган мамилелери өзгөрүп, өзүн идеал туткан «жакшы» адамдарына окшоштуруп, өз алдынча мүнөз, кыял тутуу сыяктуу «ачылыштары» башталат.

Мына ошол кезде адабият сабактарында үлгүлүү каармандардын таасири менен баланын жан дүйнөсүнө от коёр ыңгайлуу кырдаал түзүлөт. Мындай маанилүү учурда адабият сабактарында, көбүнчө, окуучунун акыл-ой ишмердигине гана далбас урулуп, анын ыймандык, атуулдук жактан өнүгүп, калыптануусуна анча көңүл бурулбай, бурулса да аягына чыкпай орто жолдо калып, билимдин турмуштук, дүйнө таануучулук мааниси унутта калууда. Натыйжада, биздин методикалык адабияттарыбыз, окуу китептерибиз билим берүү, тарбиялоо, өстүрүү сыяктуу дидактикалык талаптарга толук шайкеш келбей илимий, адабий фактылардын чыпчыргасын коротпой «үйүп-жыйып», сабактагы аз убакытты, окуучу менен мугалимдин болгон күч-аракетин көптөгөн зарыл да, зарыл эмес да фактыларга «көөмп» таштап, баланын ой-сезимин, күчүн, ыймандык, адамдык эркин жетилүүсүн туткундап, көз карашын

чектеп, милдеттүүлүктүн жарына алып келип такап коёт. Бул сыяктуу көрүнүштөрдөн улам сабактын тарбиялык таасири солгундап, анын натыйжасында мугалимдин да чыгармачылык, активдүүлүк мүмкүнчүлүгү чектелип калат.

Мына ушундай көптөгөн себептерден улам сабаттуу, маданияттуу жаза албаган, логикалык жактан ой жүгүртүүсү жарды, айрым ыймандык, адептик аброю, дүйнө таануучулук даража-деңгээли пас адамды окутуп, тарбиялап жаткансыйбыз. Айрыкча, адабият сабагында окуучуларга тарыхый-хронологиялык факт материалдарды гана үйрөтүү менен, анын нравалык, эстетикалык баалуулугу терең ачылбай, балага ал боюнча нравалык-эстетикалык билим берүү, турмуштук кез карашын калыптандыруу идеялары кагазда гана калууда.

Адабият сабагы көркөм ой менен баланы ойлонто албаса, толкунданып ыракатка бөлөбөсө, ойго салып, көз карашына кең мейкиндик ачып бере албаса, ал адабият сабагы болуудан калат.

Адабият сабагы - эркин ой жүгүртүү сабагы. Демек, бала сабакта ойлонуп, көз карашын, турмуштагы сүйүүсү менен жек көрүүсүн, кайгысы менен кубанычын, идеал-максаттарына умтулуусун образдардан издеп таап, ошол образдар менен кошо жашап, кошо күрөшүп, өзүндөгү жаман жактарын таштап, жакшы жактарын өнүктүрүүгө умтулуусуна мугалим Бакай болуп, караңгыда жол таап берүүсү, багытын көрсөтүп туруусу зарыл.

Өз алдынча изилдөө, ой жүгүртүү иштери көбүнчө эркин дил баян жазууда байкалат. Өз алдынча иштөөсүз, өз алдынча окуусуз адабият сабагын элестетүүгө мүмкүн эмес. «Окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө биринчи көңүл буруу керектиги, өз алдынча билим алуу - ар бир адамдын ички талабы, ар күнкү иши...» экендиги туурасында көп эле айтып да, жазып да жүрөбүз.

Жогоруда айтылгандай, окуучунун өз алдынча иштөөсүнүн өзүнчө бир формасы катары мектеп дил баянынын ролу чоң. Дил баян окуучунун идеялык саясий, нравалык-эстетикалык жактан калыптануусунда табиттерин, ишенимдерин бекемдөө жана байланыштуу кебин, кеп маданиятын, сөз байлыгын өстүрүүдө мааниси кеңири. Анын ичинен, эркин темада жазган дилбаяндарда окуучулардын алдына коюлган проблемаларды өз алдынча чечүүгө кылган аракети бааланууга тийиш. Бирок биз айрым учурда анчейин элес албай келген бир маселе — өзгөчө бүтүрүүчү класстардагы жыйынтык сыноолордо эркин темадагы дил баяндын темасын саясий-экономикалык, тарыхый маселелерге арнап келгендигибиздин максаты кандай эле? - дегим келет. Себеби ошондогу окуучунун жазган дил баяны же тарыхый темадагы, же саясий, же экономикалык маселени чагылдырган макала, же баяндама эмес, жөн гана экзаменде баа алуунун каражаты сыяктанып көрүнчү. Бир жагынан, турмушка жаңы кадам койгон жаш адам ошол сыяктуу маселелер туурасында да ой жүгүртө билүүсү, аларды билип коюусу ашыктык кылбайт деңизчи, бирок биз окуучунун дал ошол темадагы билимин эмес,

адабият, адабий процесс боюнча билимин, анын көркөм адабий ой чабытын, фантазиясын, ички толгонуу деңгээлин, анан да адамдык, ыймандык жетилүү даражасын «сыноодон» өткөрүүбүз керек эле да, – деп айткым келет.

Ойлой келсек, азыркы күндө дагы эле болсо адабият сабагын мектепте окутуунун, тактап айтканда, адабий билим берүүнүн абалы эң эле аянычтуудай көрүнөт. Балдарыбыз китепти аз окуп калганына көптөн бери кейип, сөз кылып келатабыз. Бүгүнкү күндө бул айрыкча оор абалда экени талашсыз. Көпчүлүк учурда окуучу көркөм чыгарма жөнүндөгү маалыматты мугалимдин жыйырма мүнөттүк «информациясынан» гана алып, ошонун эле механикалык кайталоосун окуу китебинен окуп, кайталап келүү менен чектелүү адепки көрүнүш катары туюлуп калганы күн өткөн сайын тынчыбызды алууда. Ал андай болгон соң, дил баян деле «алма сабагынан алыс түшпөгөн» сынары, андан бетер алсыроодо. Мунун өзү көркөм текст менен окуучунун түк тааныш эместигинен, мугалим да программалык чыгармалар боюнча окуучунун өз алдынча окуусун уюштура албагандыгынан болуп саналат. Ошондой шартта: «Менин оозумдан эмне чыкса, ошону эле айтып берсеңер болду «беш», - деп марттык кылган мугалим да чыгат. Андай болгон соң, чыгармачыл ой жүгүрткөн адабият сабагы, чыгармачыл, эркин дилбаян туурасында сөз кылбай эле койгон оң.

Айрым учурда дил баянды чейрекке «жаман» баа чыгаруудан кутулуунун каражаты катары пайдаланган мугалимдер да көрүнө калууда. Ал начар өздөштүргөн балага «эптеп» китептен көчүрүп болсо да, «бирдеме» көрсөтсө болгону, катасына көз жуумп, маңызы «орто» деп баа коюп, деги эле адабияттын ролун, анын тарбиялык маңызын четке каккан абалга барууда.

Методисттер: «Дил баян окуучунун чыгармасы болууга тийиш», - деп эң туура айтышат. Демек, дил баяндын автору — окуучу ошол «чыгарманын» автору болууга акылуу. Бирок андай «наамга» чыгармачылык, өз алдынчалуулук болгондо гана ээ болору өзүнөн өзү түшүнүктүү эмеспи. Антпесе, карандай акыл менен китептегини жаңырыктай кайталаса, кайдагы чыгармачылык?

Мына ошондуктан биздин окуучуларыбыздын дил баяндары китепти көлөкөдөй ээрчигендиги жана сенек тил менен «эптей» салгандыгы сыяктуу, андагы баланын ички жан дүйнөсүнүн айырмачылыгын туюп болбогон, кол жазмасынан гана бирден экинчисин айырмалоого мүмкүн болгон диктант сынары коёндой окшош дил баяндардын эмнесине ыраазы болобуз дегим келет.

Демек, дил баян жазууга окуучуну үйрөтүү, көнүктүрүү өзүнчө бир өнөр, татаал педагогикалык процесс экендиги ачык көрүнөт. Бирок биз бул багытта аракеттенбей жатканыбыз ошол процесстин мүмкүн болбогондой татаалдыгынан эмес, өзүбүздүн гана мындай маанилүү ишке анча маани бербей жаткандыгыбызда.

Акын А. Твардовский адабият сабагын бекеринен «Ыймандык

жетилүү» сабагы деген эместир? Бул ойду дагы да тереңдетип айтсак, адабият сабагы — дүйнө таануу, адам таануу, адеп-ахлактык изденүүлөрдүн, турмуштун ыйман жолун тандоонун талаш-тартышы боло алар эле. Андай болсо, эмне себептен айрым учурда адабият деген эмне экендигин түшүнбөгөн, бир көркөм чыгарманын бетин ачып көрбөгөн, маданий сабаттуулугу төмөн бүтүрүүчү чыга келүүдө? Адабиятты өнөр (искусство), анан да сөз өнөрү (сөз искусствосу) катары түшүнөбүз. Андыктан, бала адабиятты искусство катары түшүнүүсү үчүн, анын көркөм таануучулук дүйнөсүн балага кеңири ачып берүү керек эле го? Ал боюнча окуучу өз алдынча ой туюмун ырааттап, сөздүн, ойдун күчүн сезип, таразалап, аны акылы менен эле эмес, жүрөгү менен сүйлөшкөндөй деңгээлге жетүүсүнө мугалим өз окуучусун толук сүймөлөбөй, багыт бербей жатат. Ал үчүн мугалим өзү ошондой деңгээлге чыгуусу, адабий, көркөм-эстетикалык даярдыгы терең болуусунун зарылдыгы көрүнөт.

Көңүл бурчу бир сөз, деги, адабият мугалиминин күндөлүк иш-аракетинин, сөзүнүн натыйжасын кантип көрүүгө жана текшерүүгө болот? Башка предметтер боюнча окуучунун билимин текшерүү адабиятка караганда жеңилерээк көрүнгөнсүйт. Себеби адабият боюнча текшерүүдө окуучунун алган билиминин суммасын гана эмес, адамдын ички дүйнөсүнүн ыймандык өзгөрүүсүн, жетилүүсүн, рухий маданиятынын өсүп-өнүгүшүн байкап билүү, текшерүү керек болуп жүрбөсүн?! Ал колго кармалып, көзгө көрүнбөйт эмеспи! Анда кантип? Кагазданбы? Сөзүнөнбү? Кагаздын көлөкөсүндө, сөздүн далдаасында эмнелер катылып жатты экен? Бала ниетинен чечилип сүйлөп, жүрөгүндөгү чындыкты айттыбы? Сөзү менен жүрүм-туруму, адамдык турпаты дал келе алабы?

Ушакчы абийир жөнүндө, арсыз намыс жөнүндө, жатып ичээр мээнеткечтик жөнүндө, кара өзгөй ак ниеттик жөнүндө, коркок эрдик жөнүндө көөдөн кагып, кооздоп сүйлөй да, жаза да алат. Сөздү камчыдай камчыланып, каякка болсун шилтей берүүгө, сөз менен адамды алдап, же ишендирип да, же «өлтүрүп» кайра «тирилтип» да коюуга мүмкүн эмеспи. Кагаздагы жазганга эмес, ошол сөз баланын жүрөгүнөн чыгып жатканын, же ооздун жели экенин баамдап, адабий көркөм дүйнөгө кандайча аралашып баратканын, ал ага таасир бердиби, өзүнчө көркөм азык жыйнап, өмүрүнө адам болуунун өбөлгөсүн түзүүгө камылгасы кандай? Көркөм табити канчалык деңгээлде калыптанууда? Нравалык, этикалык-эстетикалык керектөөсү, дүйнө, турмуш таануусу кандай деңгээлде дегендей, көптөгөн кырдаалдарга карап, ошолорду эсепке алуу менен өзгөчө жогорку класстын окуучуларынын адабият боюнча «билимин» бааласа болчудай.

Себеби мугалим менен окуучу кайсы бир көркөм каарман туурасында (же чыгарма болсун) сөз кылып же дил баян жазууда көркөм текстти механикалык түрдө карандай кайталоо менен чектелип, ал туурасында өз алдынча ой жүгүртө албаса, андан өзүнө жан азыгын, көрөңгөсүн жыйнабаса, турмушуна от издебесе, андан эч кандай майнап чыкпайт. Кыскасы, дилбаянда баланын жүрөгүндөгү аялуу ою, арман сыры

айтылбаса, ал дилбаян эмес.

Жогорудагы сөздөр ойдон чыгарылган жок, ал бир топ жылдык практикалык иш кезинде жолуккан, чечүүнү талап кылган жүрөк өйүткөн маселелердин айрымдары гана. Айтмакчы, адабият сабагында анын дүйнө, турмуш, адам таануучулук, тарбиялык, ыймандык маңызын ачуу үчүн болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй мазмунда ой жүгүртүү пайдалуу беле? - дейм.

Маселен, Ч. Айтматовдун «Бетме-бет», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Гүлсарат», «Кызыл жоолук жалжалым» повесть, романдарындагы каармандар туурасындагы аңгемелешүүлөр, алар туурасында дил баяндарды жазуу биздин күндөгү адамдар туурасында ыймандык темадагы талкуу сыяктанып, Ата Журт, Жер Эне, Адам, абийир, адамкерчилик жөнүндө, жалпы алганда, рухий маданият туурасында сөз болуп, жаш адамдыш милдет-парзы сыяктуу нерселерди турмуштук мисалдар менен айкалыштырып отуруу, ошолордун далдаасынан бүгүнкү адамдар менен алардын алака-мамилесине байкоо салууга болор эле. Ошондо ысмайылчылык, «орозкулчулук», «сабитжанчылык», «сегизбаевчилик» жана да Хадича өңдүү бирөөнүн бактысын талашуучулук сыяктуу зыяндуу типтердин кайталануусуна каршы баланын жан дүйнөсүн багыттоо, өзүнүн жан дүйнөсүнө андай терс сапаттарды жакындатпоо... Ошондо да, бала менен бетме-бет отуруп, жазган дил баянын окуп жатып: «Кайып-каскагынан, сенин жан дүйнөңдө Сабитжан менен Ильяс бекинип жаткан жокпу?» — деп бармак тиштеп ойлонбой коё албас белеңиз. Демек, ушул сыяктуу маселелер менен адабият сабагын эриш-аркак жуурулуштуруп жүргүзүү анын мазмунун гана байытмакчы, кайрымдуулугун арттырмакчы.

Ошон үчүн адабият сабагынын милдетин эске алып, адабий көркөм образ жана көркөм сөздүн күчү менен баланы тарбиялоону дагы да жакшыртуу ишине өзгөчө маани берүү керектиги, ал үчүн адабият мугалимдери бүгүнкү күндүн талабына ылайык өзүлөрүн кесиптик жана методикалык жактан терең жаңылоосу талап кылынат. Мунун ичинде, сөзсүз дил баян жазуу ишмердиги да жатмакчы. Ага машыктыруучыгармачыл мугалимдин негизги милдеттеринин бири болору шексиз.

Аталган китеп боюнча толук маалыматты Кыргыз билим берүү академиясынын Мамлекеттик тил жана лингводидактика лабораториясынан алууга болот